

С. 9. Ба 27004

Вальдэмар Остэрлёф і Язэп Шустэр.

СУСЬВЁТНАЯ ГІСТОРЫЯ

Ч А С Ь Ц Ь III-яя:

ГІСТОРЫЯ НОВЫХ ЧАСОЎ.

Пераклаў на беларускую мову Я. Смоліч.

Вальдэмар

Беларуская
1922 г.

ВЫДАНЬНЕ БЕЛАРУСКАГА НАВУКОВАГА Т-ВА.

Друкарня «Віленскага Выдавецтва»
Б. Клёцкіна, Вільня, М.-Сьцяпанаўская, 23.

1922.

праціўнікаў стараўся руйнаваць гандаль другога. З гэтае прычыны Дюплеі, які ад 1747 г. быў губэрнатарам французскіх валаданьняў у Індыі, пастанавіў раз назаўсёды зьніштожыць там англійскі ўплыў і ўжо дабіўся для Францыі перавагі ў часе вайны аб аўстрыяцкую спадчыну*). У гэтым яму дапамаглі дзьве думкі: 1) што арганізаваныя, узброеныя і па эўрапейску вымуштраваныя тубыльцы, навет у невялікай лічбе, здолеюць перамагаць вялізарныя, але прымітыўныя мясцовыя арміі, і 2) што самі мясцовыя ўладары дадуць грошы на ўтрыманьне такога войска, сіпаяў, у аддзяку за дадзеную ім помач. Французскі ўрад, аднак, ня ўмеў выкарыстаць разумных плянаў Дюплеі і навет узь яго назад у Францыю (1754) тады, калі ён ужо дабіўся рэзультатаў. За тое Англійцы адразу-ж перанялі і выкарысталі сыстэму Дюплеі.

Як на ўсходзе, гэтак і ў Паўночнай Амэрыцы ў палове XVIII в. перавага Французаў, ці Англійцаў яшчэ не ўстанавілася. Англійскіх колёніяў уздоўж Атлянтыцкага Акеану было і больш, і былі яны гусьцей заселеныя, ды мелі шырокія правы самаўрадаваньня. Лічба жыхараў у іх увесь час узрасла, толькі былі яны сыціснуты на самым узьбярэжжы. Французскія валаданьні, наадварот, былі шмат менш людныя, але займалі вялізарныя прасторы, якія толькі формальна належаў да Францыі, але ня былі яшчэ заселеныя. Ад Канады аж да Місісіпі абыймалі яны англійскія колёніі, не даючы апошнім магчымасьці пашырацца ў глыб краю. З гэтае прычыны ў даліне р. Огіо увесь час ішла барацьба навет у часе міру. У канцы ж узгарэлася вайна беспасярэдна паміж Францыяй і Англіяй (1755); пры гэтым стварыліся два саюзы: Англія з Прусамі — з аднаго боку, а Францыя з Аўстрыяй — з другога**).

Каб распарушыць і трывожыць французскія сілы на сухаземлі, Піт плаціў шмат грошы Прусам ды адначасна утрымліваў англійскае і гановэрскае войска пад камандаю назначанага прускім каралём (Фрыдрыкам II) за ваяводу кн. Браўшвэйгскага. Галоўную-ж увагу Англіі Піт скіраваў на мора і колёніі; ён загадаў англійскім флётам бязупынна нападаць на французскія ўзьбярэжжы і порты, зьніштажаць там запасы і ўсё матар'ялы, патрэбныя для караблёў. У марскіх бітвах Францыя мела такія няўдачы і страты, што ў канцы ўрад прадаў астачу папсаваных караблёў, і ўся марская вайна далей вялася Францыяй толькі пры помачы прыватных корсарскіх караблёў.

У паўночнай Амэрыцы Англійцы выперлі Французаў з даліны Огіо і ў канцы пайшлі на Канаду. Пасьля перамогі

*) § 16.

**) § 16.

пад Квэбэкам (1759) яны ў працягу году занялі ўвесь гэты край. Францускае панаваньне скончылася тут назаўсёды, хаця і асталося французскае насяленьне, якому была забяспечана апека і пашана яго звычайу.

Вялікія страты мелі Французы і ў Усходняй Індыі, хаця тут вайну вяла галоўным чынам усходня-індыская кампанія. Адзін з яе ўрадоўцаў, Робэрт Кляйв, угрунтаваў будучае панаваньне Англіі ў Індыі. Высланы, каб адмацьціць Бэнгальскаму набабу за напад і зрабаваньне Калькуты і за жорсткасьць яго ў адносінах да Англійцаў, Кляйв з невялікай дружнай сіпаяў разьбіў набаба і на яго месца пасадзіў новага, які згадзіўся аддаць у рукі кампаніі ўсю бэнгальскую фінансавую адміністрацыю. Наагул, мяшаючыся ў справы індыйскіх валадароў і перамагаючы няпрыхільных да Англіі, Англійцы яшчэ больш умацавалі сваё панаваньне. Адабраўшы ў французскае кампаніі Пондшэры і іншыя валаданьні, яны саўсім выперлі Французаў з Індыі.

Пусьціліся Англійцы ўсьлед за Голяндцамі і на паўдня Ціхога Акеану і здабылі і там колёніі. Разам з Голяндцамі, яны адкрылі шмат новых зямель (Акеанія і Аўстралія). Рух англійскага марскога гандлю ў 1650 годзе быў яшчэ ў 5 разоў меншы за голяндзкі, а ў 1750 годзе ўжо значна яго перавышаў. У гэтай справе ў васемнацятым веку Англія заняла тое становішча, якое ў семнацятым займала Голяндцыя. Англійскія мэсты працьвіталі дзякуючы гандлю і прамысловасьці. Гэтаму вялізнаму разьвіцьцю прамысловасьці ў другой палове восемнацатага веку шмат дапамаглі: вынаход Уатам (Watt) паравое машыны, паляпшэньне тэхнікі ткацтва, ды разьвіцьцё эксплёатацыі каменнага вугальля. Нязлічонае багацьце каменнага вугальля ў Англіі зрабілася фундамэнтам разьвіцьця прамысловасьці Вялікае Брытаніі і яе нацыянальнага дабрабыту.

Сельская гаспадарка, якая ў часы рэспублікі вызвалілася ад большае часьці фэодальных чыншаў, і ў якой пры Уальполю пачалі ўводзіць лепшыя спосабы вырабу зямлі, гэтак сама разьвівалася вельмі добра.

§ 14. Прасьвэта.

1. Сьпіноза, Байль, Лёк, Ньютон і англійскія вольнадумцы. Вольныя парадкі ў XVII і XVIII вяках запанавалі ў двух краёх: Голяндцы і Англіі, і згэтуль новым ветрам павяяла на Эўропу, згэтуль пашырыўся рух, які імкнуўся змяніць дэспотычнае самавольства—свабодай і справядлівасьцяй, барбарства—высока-моральнаю людзкасьцяй, рэлігійны прыму́с—толэранцыяй і вольнадумствам, дзікія забабоны—

разважным паглядам на прыроду, ды наагул імкнуўся да прасьвячання грамадзянства, да вызваленьня яго ад усялякіх забабонаў. У той самы час, як у Францыі Босюз ды інш. славілі ў асобе Людвіка XIV абсалютную монархію, як адзіную выбраную Богам і наагул найлёпшую форму дзяржаўнасьці, ды падтрымлівалі рэлігійны ўціск, — у Голянды вялікі філэзоф Сьпіноза прызнаваў дэмократыю найбольш натуральным дзяржаўным ладам і ў яркіх словах бараніў волю думкі і веры, кажучы, што ўрады павінны пільнаваць учынкаў сваіх падданных, а ня іхніх думак. „Мэтаю дзяржавы, — казаў Сьпіноза, — ня можа быць застрашаньне людзёй ды падчыненьне іх чужой волі, каб з разумных стварэньняў зрабіць жывёлы або машыны; наадварот, іх дух і цэла павінны свабодна разьвіваць сваё здольнасьці, каб карысталіся яны з свайго вольнага розуму, не аднасіліся адны да адных з ненавісьцяй, гнёвам і маюю і не прасьледавалі сябе ўзаёмна; галоўнай задачай дзяржавы, па праўдзе, павінна быць — воля“. За галоўную перашкоду для вольнае думкі Сьпіноза глядзец на біблію, як на твор людзкіх рук, і стараўся крытыкаю і аб'ясненьнямі даць магчымасьць больш глыбокага разуменьня яе; за гэта гадоў сто яго лічылі бязбожнікам.

Падобная-ж была дзейнасьць загнаннага прасьледаваньнямі ў Нідэрлянды французскага гугенота, вучонага Байля (Bayle), які першы пачаў выдаваць часопісь, і ў ёй популярна, гэтак, каб яго зразумелі ня толькі вучоныя спецыялісты, але і кожныя эдукаваны чалавек, абгаварваліся і вольна разважаліся тэалёгічная, палітычная і філэзофскія пытаньні, ды наагул пытаньні з розных навук. Гэтаю сваёю дзейнасьцяй, ды таксама вялікім „Гісторычна-крытычным слоўнікам“, з якога шмат пакаленьняў чарпала ўсю сваю вэду, Байль шмат памог разьвіцьцю ў грамадзянстве нахілу да навуковае думкі і імкненьня да точных дасьледаў, што ўпэрад было выключным прывілеем вучоных.

У Амстэрдаме Байль пазнаёміўся з англіійскім вучоным Джонам Лёкам (Locke), які, як віг, хаваўся там ад тыраніі Стюартаў. Пасьля выгнаньня іх з Англіі Лёк вярнуўся на бацькаўшчыну і сваімі творамі хутка абудзіў вялікую цікавасьць і здзіўленьне. У сваім творы «Аб людзкім розуме» Лёк паставіў сабе задачай дасьледзіць пачаткі і мэжы людзкога пазнаньня; гэтак быў ён пачынальнікам новае філэзофіі, якая найбольш займаецца гэтым пытаньнем. Ня меншы уплыў мелі ягоныя творы аб рэлігіі, узадаваньні і палітыцы. Ён даводзіў справядлівасьць пазбаўленьня пасаду Якуба II, як некалісь Мільтон — казьні Караля I. У сваіх вывадах аб гэтай справе ён казаў, што дзяржава прадстаўляе саюз вольных людзёй, якія зрабілі ўмову дзеля лепшага забясь-

лечаньня свайго жыцьця і добра. Значыць, вярхоўнаю ўладаю ёсьць само грамадзянства, народ. Кароль — гэта толькі першы ўрадовец; сваю ўладу ён мае ад народу; вось-жа, калі яе злоўжывае, значыць, ламае сваё абавязкі, і яго трэба скінуць.

Такім спосабам, Лёк супроць панаваўшае ў той час непадзельна навукі аб паходжаньні каралёўскае ўлады ад Бога, якая вяла да дэспатызму, паставіў сваю тэорыю аб верхаўстве народу.

З няменьшаю энэргіяй бараніў Лёк толеранцыю ў самым шырокім значэньні; нікога, не выключачы і жыдоў ды панаў, ня трэба пазбаўляць свабоды сумленьня і грамадзянскіх правоў. Сьляпы дэспатызм, з якім кожная рэлігійная група прасьледала іншыя, кажучы, што праўда знаходзіцца выключна толькі ў яе, павінен выклікаць саўсім натуральны сумлёў аб тым, ці ў справах веры наагул можа існаваць бязспрэчная праўда, ці не.

Шмат хто з эдукаваных людзёй, зьнеахвачаных вечнымі рэлігійнымі спрэчкамі, уважалі, што досіце верыць у Найвышэйшую Істоту, як прычыну ўсяго, што існуе, — і больш нічога ня трэба дзеля праўдзівае пабожнасьці. З таго часу, як у Англіі запанавала воля слова і друку, некаторыя паміж іх, як Колін, Толян, Шэфтсбэры, Болінброк, адважаліся адкрыта выказваць падобныя думкі. З тае прычыны, што волю думаньня яны лічылі бязумоўным правам чалавэцтва, іх называлі вольнадумцамі, а за тое, што, хаця і не прызнавалі хрысьціянскае навукі, але верылі ў Бога, іх называлі дэістамі. Яны даводзілі, што цнота і моральнасьць не залежаць ад догматаў веры; адзіным кіраўніком думкі павінен быць „здаровы розум“, адзінымі крыніцамі веры, як казаў і Лёк, — спасьцярога і дасьлед. Яны нападлі на ўсё, што пярэчыла розуму, або дасьвэдчаньню, карыстаючыся пры гэтым, як аружжам, то вучонымі вывадамі, то дасьціпным ды войстрым словам. Змагаліся яны проці веры ў чуды і нічога слухаць не хацелі аб тым, што Бог мяшаецца ў парадак на сьвэце, які ім самім устаноўлены і кіруецца адвечнымі законамі.

Вялікае адкрыцьце Ізаака Ньютана (Newton) (1642—1722), прафэсара Кэмбрыджскага унівэрсытэту, дадала яшчэ больш вагі іх словам. Ньютон казаў: „Усё цэлы ўзаёмна прыцягаюцца. Гэтае прыцяганьне не знаходзіцца ў простае залэжнасьці ад масы іхняга цэла, але ў адваротнай ад квадрату іх аддаленьня. Тая самая сіла, якая прыцягае да зямлі, ўплывае гэтак сама і на ўсё надбэсныя цэлы, усё сусьветныя прасторы, утрымлівае плянэты, комэты і мэсяцы, ды кіруе іхнім рухам“. Гэта адначасна тлумачыла прычыну таго, што адкрыў Копэрнік, а Кéплер сформулаваў у законы.

Нябэсныя і зямныя зьявішчы можна было вывесці з аднаго закону, а, значыць, не аставалася тут месца на чуды. Гэтае важнае адкрыццё, ды, наагул, увесь час узрастаючы ўплыў прыродных навук што-раз то болей пашыралі пагляды вольнадумцаў, хаця на іх і нападала духавэнства.

Цэхі муляроў у Лёндане, называныя вольнамулярскімі, ў 1717 годзе ператварыліся ў саюз вольнадумных і эдукаваных людзей усіх станаў, якія, заводзячы крыху дзіўныя звычаі і абрады, ахвяроўвалі сябе справе пашырэння толеранцыі і людзкасьці, імкнучыся да брацтва ўсіх станаў і народаў. Праз кароткі час вольнамулярскія саюзы пашырыліся па ўсёй Эўропе, ды пазакладаліся навет у Ўсходняй Індыі і Амэрыцы; навет князі і каралі часамі да іх налёжалі.

2. Вольтэр (1694—1778). Англія з прычыны сваёй мовы і географічнага палажэння ўсё-ж была залішне далёкая ад рэшты Эўропы, каб беспасярэдна і моцна на яе ўплываць. Доля пасрэдніка і тлумача дасталася Францыі, мова якое панавала ў той час у сьвёце.

Англіійская літэратура і навука былі ўжо ў поўнай красе, а Французы аб ёй яшчэ нічога ня ведалі. І толькі ў 1727 годзе, дзякуючы бытнасьці ў Лёндане аднаго маладога парыжскага пісьмэньніка, далацэлі на сухазэме нейкія вэдамасьці аб духоўным жыцьці Англіійцаў. Гэты пісьмэньнік быў Францішк Аруэ, вэдамы больш пад сваім літэратурным прозьвішчам Вольтэр (1694—1775). З прычыны звадкі з адным шляхціцам ён уцёк у Англію, бо яму пагражала Бастылія. Англіійскія законы, установы, прасьвэта, рэлігійная толеранцыя, палітычныя свабоды абудзілі ў ім здзіўленьне. Вярнуўшыся ў Францыю, ён у чысленых сваіх творах развіваў пагляды англіійскіх дэістаў. Быў ён няміласэрным ворагам догматаў і абрадаў, бачучы ў іх толькі ману і прыкідлівасьць. Хаця характар яго быў не беззаганны, але, наагул, імкненьні яго былі вельмі сьвэтлиыя, гуманітарныя. Вольтэр меў дужа добры стыль, быстры розум, незраўнаную дасьціпнасьць і ўсебаковую эдукацыю. Пры ўсім гэтым жыў ён доўга, у добрым здароўі, дык пры вялікай сваёй працавітасьці напісаў надзвычайна многа літэратурных твораў: драмаў, повесьцяў, навуковых разважаньняў, гістарычных твораў, лятучых лісткаў, памфлётаў; мусіць, няма літэратурных формаў, у якіх бы ён ня пробаваў сваіх сілаў. Зласьлівацьці і жыцьцёвы бруд псавалі шмат якія з яго твораў; было гэта, аднак, згодна з духам часу і саўсім ня шкодзіла вялікай популярнасьці Вольтэра. Навет монархі шукалі прыхільнасьці яго; з каралямі прускім, данскім, швэдзкім і імператрыцаю Кацярынаю ён веў сталую корэспондэнцыю. І ўсё-ж з ягоных твораў больш трывалую вартасьць мае хіба толькі

„Essai sur les moers et l'esprit des nations“, твор аб сусьвэтнай гісторыі, у якім ён мёнш займаецца палітычнаю гісторыяй, а найбольш культураю дзяржаваў і народаў.

Вялікую заслугу Вольтэра ў яго публіцыстычнай дзейнасьці становіць упорлівае змаганьне з тагачаснай нягоднай судовай процэдурай. Ня толькі літэратурнымі творамі, але і асабістымі заходамі дапамагаў ён несправядліва засуджаным і іхнім сём'ям. Асабліва вэдама абарона Вольтэрам нейкага Каляза, кальвінскага купца з Тулюзы, якога вінавацілі ў забіцьці сына за тое, што той прыняў каталіцтва, і сказьнілі, ня глэдзячы на адсутнасьць усякіх доказаў. Пасьля многалётніх заходаў Вольтэр дабіўся перагляду справы, прычым нявіннасьць сказьнёнага была даведзена, і яго сям'я была вэрнэна чэсьць і сконфіскаваная маётнасьць.

3. Монтэск'э. Дідро. Русо. Кенэ. Пабываў так сама ў Англіі вядомы ўжо ў тым часе французскі пісьмэньнік, барон Монтэск'э, прэзыдэнт парламэнту ў Бордо. Пражыўшы там два гады, вынес ён перакананьне, што Вялікая Брытанія ёсьць самы вольны край. Англіійскія законы, якія вытварыліся на працягу гісторыі Англіі, здаліся яму вэрхам дзяржаўнае мудрасьці. Пад уплывам уражэньняў з сваё падарожы ў Англію напісаў Монтэск'э знамяніты твор „Esprit des lois“ (Дух законаў). Галоўнай думкай гэтае працы было тое, што дзяржаўная ўлада ёсьць траякая: законадаўчая, спаўняючая і судовая. Абавязковым варункам вольнага дзяржаўнага ладу ён лічыў разьдзел гэтых трох галін улады, каб кароль, ці хоць сабэ і рэспубліканскі ўрад не гаспадарыў самадумам, а каб быў зьвязаны законамі, якія выдае іншая ўлада, іменна народнае прадстаўніцтва, ды каб судзьдзі судзілі незалёжна ад загадаў ураду, кіруючыся толькі сваім сумленьнем. Гэткі дзяржаўны лад быў якраз у Англіі пасьля выдаленьня Стюартаў. Констытуцыйна-монархічная форма ўраду зацікавіла тады шырокія кругі інтэлігэнцыі ўва ўсёй Эўропе, а ў XIX в. гэтая форма была правэдзена ў жыцьцё ў большасьці эўрапейскіх дзяржаваў.

Пад уплывам Вольтэра і Монтэск'э стварылася цэлая армія пісьмэньнікаў, якія займаліся філёзофскімі, палітычнымі і грамадзкімі пытаньнямі, разважаючы аб іх ці ў паважнай форме, ці ў бэлетрыстычнай або сатырычнай. Спаміж іх найвыдатнейшым быў Дідро, чалавэк здольны, гарачы, знаходлівы. Зьявілася ў яго нязвычайная яшчэ, як на тыя часы, думка, каб абняць усю людзкую веда ў адным вялізарным слоўніку, названым энцыклэпэдыяй. З гэтай мэтай згаварыўся ён з вядомым матэматыкам д'Алямбэрам, які напісаў дужа добрую прадмову да энцыклэпэдыі. Блізка ўсё выдатнейшыя тагачасныя вучоныя і пісьмэньнікі,

у тым ліку і Вольтэр, змесьцілі там сваё творы. Ня гледзячы на вялікія перашкоды з боку духавенства, за 15 гадоў выданьне энцыклёпэды было скончана (1751—1766); складаецца яна з 25 вялізных тамоў.

Супрацоўніцтва зблізіла паміж сабою вольнадумных пісьмэньнікаў і стварыла пэўную аднолькавасьць у іхніх паглядах; з гэтага часу сталі іх называць энцыклёпэдыстамі. Панаваў сярод іх дух Вольтэра, у якім злучаліся гуманітарныя і грамадзкія імкненьні з дэструкцыйнымі, а любоў — з ядам нэнавісьці.

Іншым ужо духам праняты быў Жан Жак Русо (1712—1778), Швайцарац, родам з Жэнэвы. У жыцьці яго, так сама, як і ў Вольтэра, было нямала плямаў, але ягоныя імкненьні былі справядлівыя, розум геніяльны, творы-ж яго зрабілі ня меншы за дзёйнасьць Вольтэра і экцыплёпэдыстаў, калі йшчэ ня большы, уплыў на ход пазьнейшых палітычных, грамадзкіх і культурных падзеяў Эўропы.

Быў ён праняты вераю ў Бога і ў няўміручасць душы і, выходзячы з гэтага пагляду, імкнуўся да адраджэньня чалавэцтва і паказываў шляхі, якімі трэба йсьці да гэтага. Як Вольтэр апіраўся на розуме, так Русо — на пачуцьці. Асноваю ягонае тэорыі ёсьць думка, што ўсё выходзіць з рук Тварца дасканалым. Чалавэк спачатку быў добрым і чэсным, але яго сапсавала цывілізацыя. Паварот да прыроды — гэта адзіны шлях дзеля адраджэньня чалавэцтва. У сваёй пэдагогічнай повесьці „Эміль“ даў Русо дужа добры абраз узгадаваньня, абапёртага на прыродных асновах; галоўную ўвагу зварачаў ён на фізычнае ўзгадаваньне, аб чым, праўда, і перад ім яшчэ гаварылі Лёк і Монтэнь, і радзіў паступова разьвіваць розум у аддаленьні ад вялікіх мэстаў.

У творы „*Contrat social*“ (Грамадзкая ўмова) Русо лічыць, што грамадзянствы і дзяржавы стварыліся дзякуючы дабравольным умовам паміж вольнымі людзьмі, не прызнае констытуцыйнае монархіі, якую гэтак выхваляў Монтэск'е, а стаіць за дэмакратычную рэспубліку, ідзё, значыць, далей, чым Лёк. Што праўда, ягоныя думкі аб „дабраце і чэснасьці“ пераважна чалавэка, аб „грамадзкай умове“ ды яшчэ некаторыя іншыя ня вытрымліваюць ніякае крытыкі. Але ён ярка выявіў супярэчнасьць паміж натуральнаю, здароваю прастаю і штучнаю, гнілою цывілізацыяй, паказаў ненатуральнасьць і загану тагдышняга ўзгадаваньня і нягоднасьць дзяржаўнага ладу. Уплыў тэорыі Русо быў дужа вялікі, хаця спачатку толькі павярхоўны. Расьпэщаная арыстократыя захоплівалася паглядамі Русо якраз за тое, што лічыла іх парадоксальнымі. Іншыя з яго думак, аднак, праводзіліся ў жыцьцё; так, прыкл., некаторыя маткі з арыстократыі пачалі самі карміць сваіх дзяцей і апранаць іх скромна; гэта была

такая мода: *à la Rousseau*. — „Прасьвэчаныя ўладары“ раптам пачалі клапаціцца аб долі сваіх падданных, — ведама, паводле сваіх фантазіяў, ды не зракаючыся свайго абсалютызму у гаспадараньні. Выявіўся ўплыў паглядаў Русо і ў літэратуры, сёючы мляўкі сэнтымэнталізм і нахіл да утопіяў. Часамі-ж уплыў гэты быў шмат глыбейшы і шырэйшы. Вытварыў ён, наагул, крытыку існуючага грамадзкага парадку і жаданьне пераробіць яго.

Асобную групу францускіх пісьмэньнікаў складалі эканомісты. Яны выяўлялі недахват дзяржаўнае гаспадаркі і спосабы напавы яё, творачы асобную навуку, названую палітычнаю эканоміяй. Дагэтуль багацьцем краю лічылі масы сабранага ў ім золата і стараліся ўсякімі штучнымі спосабамі і забаронамі прыцягнуць у край як мага больш грошай і як найменш выпусьціць іх заганіцу. Толькі француз Кенэ, прыдворны лекар Людвіка XV, выявіў цеснату гэнага пагляду і на яго месца паставіў новы, а іменна, што адзінаю крыніцаю багацьця краю ёсьць зямля і яё стараньні выаб. Гэтая думка аказалася няточнаю, бо, як крыху мазьней давеў шкот Адам Сьміт, багацьцем краю ёсьць праца, як на ральлі, так і ў варштатах, фабрыках, у гандлю, — ці, наагул, вытворчасць краю. Кенэ і яго вучні, аднак, маюць вялікую заслугу: на аснове навуковых даных яны выявілі, што ад галіты вясковага народу хварэе ўся дзяржава.

Дэвізам Кенэ было: „*Plus ça change, plus ça change*“. Эканомісты дамагаліся ня толькі палягчэньня сялянскае долі і скасаваньня падатковых прывілеяў, але таксама і скасаваньня цэхаў, мыта, — адным словам, званьненьня гандлю і прамысловасьці ад усіх сыясыяючых іх путаў. „*Laissez faire, laissez passer*“ (дазвольце рабіць, дазвольце йсьці), поўная эканомічная воля — гэтакі быў іх кліч.

4. Бэкарыя. Пэсталэці. Нямецкая літэратура. Творы францускіх вольнадумцаў знайшлі ўва ўсёй Эўропе магутны водгук і ўсюды разбудзілі значны рух. Наймацнейшы пратэст проці барбарскай судовай процедуры быў узняўся ў Італіі. Падняў яго Бэкарыя з Мілянэ, знамяніты твор якога „*Ab pravinaх і карах*“ зрабіў вялізарны ўплыў на крымінальнае законадаўства ўсёй Эўропы. Бэкарыя дамагаўся для вінавачаных званьненьня пад заклад і парукі заместа вязьніцы, скасаваньня мукаў, яўнасьці суда, мякчэйшых караў, скасаваньня конфіскацыі маэтнасьці, а навет скасаваньня сьмяротнае кары. Законадаўцы, паводле яго думкі, павінны недапускаць да злачынстваў не страшнымі карамі і забаронамі, але прасьвэтай народу.

нуўся на абарону „нямэцкае вольнасьці“ і ўвайшоў з войскам у Чэхію. Марыя Тарэса не хацэла гэтае ваеннае рызыкі, і Язэп II быў прымушаны здаволіцца малою часткаю Баварыі. Праз некалькі гадоў хацёў ён усё-ж дабіцца сваё мэты і суліў новаму курфюрсту за Баварыю—Бэльгію. Яны ўжо былі саўсім умовіліся, калі ўмяшаўся ў гэту справу Фрыдрык II; ён стварыў „нямэцкі саюз“, які прымусіў імператара зрачыся сваіх намераў (1785). Тады Язэп II ў саюзе з расейскаю імператрыцаю Кацярынаю II распачаў вайну з Турэччынай, манючыся яе падзяліць. Але адразу-ж утварыўся саюз Прусіі, Англіі і Польшчы дзеля абароны Турэччыны. Адначасна узгарэлася паўстаньне ў Брусэлі, імператарскія войскі былі выгнаны, і Бэльгія абвёсьціла сваю незалежнасьць. Дый у Вэнгрыі было неспакойна, дзякуючы прускай рабоце.

У гэты момэнт Язэп II, які ў часе паходу ў Валахію набраўся небясьпэчнае хваробы, паміраючы быў прымушаны скасаваць большую частку завэдзеных рэформаў; усё-ж цвёрда бараніў ён эдыкту аб толеранцыі і аб скасаваньні прыгону. Пад уплывам цяжкіх перажываньняў свайго жыцьця загадаў ён, каб над яго магілай быў такі надпіс: „Тут ляжыць монарх, намеры якога былі чыстыя, ды быў ён гэтка нешчасьлівы, што ўсё ягоныя пляны рассыпаліся“. Памёр ён на 49 годзе жыцьця; народ, звольнены ім ад прыгону, шчыра яго шкадаваў.

3. Леопольд II (1790—1792). Пасьля Язэпа II быў імператарам Леопольд II, другі сын Марыі Тарэсы, які ўперад быў вялікім князем Тосканскім (Лётарынскі дом адступіў свой радавы край, Лётарынгію, Францыі і за гэта атрымаў Тоскану, дзе быў вольны пасада, бо там вымерла дынастыя Мэдычы). Леопольду II трэба было перад усім зрабіць нейкі парадак у дзяржаўных справах, якія Язэп II пакінуў даволі заблутанымі. Зрабіў ён мір з Турэччынай, ды супакоіў Бэльгіяцаў і Вэнграў, вярнуўшы ў іх старыя законы. Улагодзіў і духавэнства, касуючы большасьць царкоўных навінаў, а так сама шляхту, варочаючы ей падатковыя прывілеі і аднаўляючы прыгон сялянства. Такім чынам, ад дзейнасьці Язэпа II не асталося і сьлёду.

4. Кацярына II, расейская імператрыца. Сярод прасьвэчаных монархаў пачэснае месца займае і Кацярына II, „Сэміраміда паўночы“, як яе называлі францускія энцыклэпэдысты, пісаўшы да яе шумныя оды і хваліўшыся яе прыхільнасьцяй. Яна ўвесь час перапісавалася з Вольтэрам, а Дідро нейкі час жыў у Пецярбурзе.

Рэформы яе ў большасьці былі толькі на папэры: яны ня былі саўсім выпанены; але сваім радыкалізмам яны за-

хоплівалі дзёячаў прасьвэты. Пэўныя рэформы яна усё-ж правяла, крыху палепшыўшы суды і адміністрацыю. Старалася яна стварыць мяшчанскі стан, сярэдні паміж паднявольным сялянствам і шляхтаю, даючы яму ўсякія прывілеі і закладаючы новыя мэсты, як прыкл., Одэсу над Чорным морам, у краі, адабраным у Туркаў. Каб падняць зямляробства, яна выпісала нямецкіх колёністаў, апекавалася прамысловасьцяй, гандлем і мораплаўствам. Клапацілася аб прасьвэту, заклала школы, загадала выдаваць кніжкі, сама навет бралася за літэратурную працу. Запашала да сябе вучоных чужазэмацаў. Як прыхільніца толеранцыі, прыймала ў сваю дзяржаву ня толькі францускіх вольнадумцаў, але, ня глэдзячы на нездаваленьне апошніх, такжа нетолераных у іншых краях езуітаў. Аднак, усё рэформы яе былі выпадковымі і безпляновымі.

Як і Фрыдрык II, найбольш клапацілася Кацярына II аб вонкавай магутнасьці дзяржавы. Як некалісь Пётра I адабраў у Швэдаў для Расеі Балтыцкае мора, так Кацярына адваявала Чорнае мора. Яё імперыялістычныя пляны звярнуліся і проці Польшчы, у якой тады панавала вялікая разруха; для сваіх намераў яна знайшла добрага памочніка ў асобе Фрыдрыка II.

5. Пёршы падзёл Польшчы. Фрыдрык II і Кацярына II сыстэматычна і спрытна падгатаўлялі ўпадак Польшчы. У патаёмнай умове абяцаліся яны адно аднаму зьвязьці на нішто ўсё высілкі Палякоў, скіраваныя да таго, каб зрабіць канец анархіі ў Польшчы і завесьці спадчынную монархію. Пад ахранаю расейскага войска адбыліся выбары на караля Станіслава Аўгуста Понятоўскага, якога падтрымлівала Кацярына II. Рэлігійная нетолеранцыя гэтак сама памагла загубе Польшчы. Пратэстанты і дызуніты (праваслаўныя), асьмеленыя Прусіяй і Расеяй, зажадалі для сябе роўных правоў з каталікамі, а ў гэтым ім катэгорычна было адмоўлена. Гэта дало Кацярыне II повад увясьці ў Польшчу сваё войскі ў імя „толеранцыі і гуманітарных пачуцьцяў“. Польшча была прымушана зрабіць з ёю гэтакія ўмовы, якія зрабілі з яе провінцыю Расеі. Тады зганізавалася Барская Конфэдэрацыя (1768) дзеля абароны Рэчыпаспалітае, і узгарэлася страшная вайна.

Нездаволены Расеяй турэцкі султан зрабіў саюз з конфэдэратамі і абвёсьціў Кацярыне II вайну. Але Туркам у гэтай вайне не пашанцавала. Расейцы здабылі Крым, уварваліся ў Молдавію і Валахію і зьніштожылі ўвесь турэцкі флёт пад Чэсмаю, у Малой Азіі (1770). Няўдача Туркаў была апошнім ударам для Польшчы. Фрыдрык II запрапаваў Кацярыне II падзяліць польскія зэмілі. Да падзелу запрасілі і Аўстрыю. Марыя Тарэса ўперад вагалася, ка-

жучы: „не хачу пляміць свайго гонару ў вачох сучаснікаў і патомных пакалённяў дзеля нейкага кавалка Польшчы“; але я ё сын і міністры растлумачылі ёй, што яшчэ горай будзе нічога не атрымаць пры падзеле. Тады тры арміі ўвайшлі ў Польшчу і адабралі ў яе чацьвёртую частку яе прастору.

6. Другі і трэці падзел Польшчы (1793 — 1795). У Польшчы ўсё мацней выяўляліся тэндэнцыі да рэарганізацыі дзяржавы і адраджэння народу. Расея зялёзнаю рукою душыла гэтыя імкненні. У гэтым часе саюзнікі: Кацярыны II і Язэп II — распачалі вайну з Турэччынай. Тады Палякі, заахвачаныя Прусіяй, якая зрабіла з імі цесны саюз, правялі рад рэформаў. Канстытуцыя Трэцяга Мая (1791) была прыхільна сустрэчана ўсю культурнаю Эўропаю. Кароль Фрыдрых Вільгельм II ўласнаручным лістом вітаў Польшчу з шчасліваю рэформай. Але ня споўніліся надзеі Палякоў на турэцкую вайну. Потэмкін і Суворов разбурылі крэпасці Очаков і Ізмаіл і знішчылі некалькі турэцкіх арміяў. Ужо Кацярына II надумывалася пасадыць свайго ўнука на пасадзе заваяванае Бізантыі і пэўне здзейсніла-бы гэты свой плян, калі-б Англія і Прусія не пагразілі ей вайною з гэтае прычыны. Тады яна зрабіла з Туркамі мір у Яссах (1792), здаваліваючыся пашырэннем межаў сваё дзяржавы да Днястра і ўзмацаваннем свайго ранейшага пратэктарату над Молдавіяй і Валахіяй, гэтак званымі Наддунайскімі князьствамі, што давала Расеі заўсёды права мяшацца ў турэцкія справы. За тое імператрыца скіравала ўсё сваё вайсковыя сілы на Польшчу, злучыўшыся з Тарговіцкаю Конфэдэрацыяй, якая завязалася дзеля павароту даўнейшага дзяржаўнага ладу. Палякі разьлічалі на помач Прусіі, але, на вялікае іх расчараваньне, Фрыдрых Вільгельм II з насмешкай адказаў на гэта, што ён рабіў саюз з Польшчаю, як рэспублікай, а не з Польшчай—монархіяй. Вераломны прускі кароль заявіў Кацярыне II, што ён ня будзе рабіць перашкод яе плянам, калі пры падзеле атрымае сваю долю. Аўстрыя гэтак сама пакінула Палякоў бяз помачы. Надарэмна прыхільнікі канстытуцыі 3 мая давалі адпор гэткаму гвалту. Адбыўся другі падзел Польшчы паміж Прусіяй і Расеяй. А калі ў 1794 г. узгарэлася паўстаньне пад кіраўніцтвам Касьцюшкі, быў зроблены трэці, аканчальны падзел Польшчы паміж Расеяй, Прусіяй і Аўстрыяй (1795).

Пасьля трох падзелаў дасталіся з польскіх зямляў: на долю Аўстрыі—паўдзённы захад, Галічына (2.200 кв. міляў), на долю Прусіі—паўночны захад з сталіцаю Варшавай (2600 кв. міль), на долю Расеі—рэшта, агулам каля 8800 кв. міляў.

З Ь М Ё С Т.

У С Т У П.

	Стр.
1. Адкрыцьці	3
2. Гуманізм	7
3. Расьвёт мастацтва і навукі ў XVI сталёцыі	10
 Пёршы перыод. Рэформацыя і рэлігійныя войны.	
4. Рэформацыя ў Нямеччыне	14
5. Рэформацыя ў Швайцарыі, Швэдзіі і Англіі	33
6. Каталіцкі рух у перыодзе рэформацыі	45
7. Піліп II, Нідэрлянды і Альжбэта англійская	49
8. Гугенэцкія войны і Гэнрых IV францускі	63
9. Трыццацілетняя вайна	69
 Другі перыод. Разьвіцьце абсалютызму і філёзофскі рацыяналізм.	
10. Рышэльэ і Людвік XIV	84
11. Узрост Аўстрыі і Прусіі. Швэдзія і Расея	94
12. Эўрапейскае грамадзянства ў XVII і XVIII сталёццях	101
13. Англійская рэвалюцыя	107
14. Прасьвэта	125
15. Прасьвэчаны абсалютызм у романскіх дзяржавах і скасаваньне ордэру Езуітаў	133
16. Фрыдрых II, кароль прускі. Войны: спадчынная, аўстрыйская і сямілетняя	136
17. Язэп II і Кацярына II. Падзел Польшчы	144